

## ДОГОВІР ПРО НАДАННЯ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ

### THE AGREEMENT ON LEGAL AID AS A FORM OF APPLICATION OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT FOR PROFESSIONAL LEGAL AID

Крушницька О.В.,

*аспірант кафедри правосуддя*

*Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

У статті описуються науково-практичні питання договору про надання правової допомоги. Автором проведено дослідження нормативно-правових актів міжнародного та національного законодавства стосовно цього питання. Також було здійснено огляд судової практики Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини на предмет конституційних гарантій договору про надання правової допомоги.

**Ключові слова:** правова допомога, договір про надання правової допомоги, адвокат, представництво, Конституція України, Конституційний Суд України, Європейський суд з прав людини.

В статье описываются научно-практические вопросы договора о предоставлении правовой помощи. Автором проведено исследование нормативно-правовых актов международного и национального законодательства по данному вопросу. Также был осуществлен обзор судебной практики Конституционного Суда Украины и Европейского суда по правам человека на предмет конституционных гарантий договора о предоставлении правовой помощи.

**Ключевые слова:** правовая помощь, договор об оказании правовой помощи, адвокат, представительство, Конституция Украины, Конституционный Суд Украины, Европейский суд по правам человека.

The article describes academic and practical issues regarding the agreement on legal aid. The author conducted research within international law and national legislation regarding to this issue. In addition, it was also reviewed the judicial practice of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights regarding constitutional guarantees of the agreement on legal aid.

**Key words:** legal aid, agreement on legal aid, lawyer, representation, Constitution of Ukraine, Constitutional Court of Ukraine, European Court of Human Rights.

**Постановка проблеми.** Питання надання професійної правничої допомоги є досить актуальним у наш час. Однією із гарантій реалізації конституційних прав отримання юридичної підтримки у відповідному питанні є укладення договору про надання правової допомоги. Закріплення у статті 59 Конституції України права на професійну правничу допомогу є складовою частиною укріплення засадничих ідей Конституції України, зокрема, в частині верховенства права.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Науковим аналізом проблем договору про надання правової допомоги займалися такі науковці, як Т.Б. Вільчик [1], О.Л. Дзюбенко [2], В.В. Заборовський [3], К.Г. Книгін [4], М.В. Кравченко [5], В.І. Марчук [6], П.В. Павліш [7] та ін.

**Постановка завдань.** Мета статті – виявити особливості договору про надання правової допомоги як форми реалізації конституційного права на професійну правничу допомогу. Для досягнення цілей цієї статті є важливим проаналізувати питання правової природи договору про надання правової допомоги, а також охарактеризувати договір про надання правової допомоги в контексті реалізації положень Конституції України.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Згідно із документом Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) «Мірило правовладдя» люди зазвичай не в стані самостійно розпочати судовий процес. Тому правничу допомогу

є критично важливою та має бути загальнодоступною. Правничу допомогу має бути надана також і тим, хто не в змозі за неї заплатити [8, с. 36].

Право на правову допомогу визначено як національними, так і міжнародними стандартами. Міжнародними документами в цьому плані є Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 року, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 року та інші міжнародно-правові документи.

Професійна правничу допомога може надаватися у різних сферах права. Однак вагому роль у цьому питанні відіграє судочинство як одна із основних сфер діяльності правника. На думку доктора юридичних наук, доцента О.В. Щербанюк, в умовах судово-правової реформи в Україні варто забезпечити належну реалізацію людиною конституційного права на справедливий суд і доступ до нього [9, с. 147].

У цьому контексті питання надання професійної допомоги буде в подальшому укріплювати загальні положення засадничих принципів судочинства, зокрема, в частині принципу справедливості та доступу до правосуддя.

Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12.02.2015 року також містить елементи права на правову допомогу. Так, відповідно до ч. 2 статті 10 цього Закону кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Порядок та умови надання правової допомоги визначаються законом [10].

Можна зазначити, що надання правничої допомоги регулюється законодавством у різних видах судового процесу (цивільний, кримінальний, адміністративний тощо).

Відповідно до п. 4 ч. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 року (із змінами та доповненнями) договір про надання правової допомоги – домовленість, за якою одна сторона (адвокат, адвокатське бюро, адвокатське об'єднання) зобов'язується здійснити захист, представництво або надати інші види правової допомоги другій стороні (клієнту) на умовах і в порядку, що визначені договором, а клієнт зобов'язується оплатити надання правової допомоги та фактичні витрати, необхідні для виконання договору [11].

Особливості договору про надання правової допомоги визначені у статті 27 цього Закону, де зазначається, що договір про надання правової допомоги укладається в письмовій формі. Договір про надання правової допомоги може вчинятися усно у випадках: 1) надання усних і письмових консультацій, роз'яснень із правових питань із подальшим записом про це в журналі та врученням клієнту документа, що підтверджує оплату гонорару (винагороди); 2) якщо клієнт невідкладно потребує надання правової допомоги, а укладення письмового договору за конкретних обставин є неможливим – із подальшим укладенням договору в письмовій формі протягом трьох днів, а якщо для цього існують об'єктивні перешкоди – у найближчий можливий строк. До договору про надання правової допомоги застосовуються загальні вимоги договірного права. Договір про надання правової допомоги може укладатися на користь клієнта іншою особою, яка діє в його інтересах. Особливості укладення та змісту контрактів (договорів) з адвокатами, які надають безоплатну правову допомогу, встановлюються законом, що регулює порядок надання безоплатної правової допомоги. Зміст договору про надання правової допомоги не може суперечити Конституції України та законам України, інтересам держави і суспільства, його моральним засадам, присязі адвоката України та правилам адвокатської етики [11].

Важливим у цьому разі є посилення законодавця на те, що до договору про надання правової допомоги застосовуються загальні вимоги договірного права.

Таким чином, можна зазначити, що вимоги до договору не обмежуються лише приписами, встановленими у спеціальному законі, адже, наприклад, відповідно до ч. 3 статті 6 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 року (із змінами та доповненнями) сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд.

Враховуючи багатогранний характер договору про надання правової допомоги, можна погодитися із думкою дослідника М.В. Кравченка, який зазначає, що договір можна розглядати як певну програму дій його сторін, що формально впорядковує відносини щодо забезпечення досягнення мети договору, збалансування їх приватного інтересу з потребою забез-

печити правопорядок у межах доцільно усередненої та ґносеологічно виваженої поведінки їх сторін, що формалізована на загальному, типовому, видовому чи навіть підвидовому рівні [17, с. 87].

У цьому контексті важливим є вже згадуваний документ Венеціанської комісії, де зазначається, що така незалежна правнича професія, як адвокатура, відіграє засадничу роль у діяльності судової системи. Тому критично важливо, щоб її було організовано в спосіб, що забезпечує її незалежність і належне функціонування. Це означає, що в законодавстві передбачено головні властивості її незалежності та, що доступ до правничої професії (адвокатури) є достатньо вільним із наданням дієвості праву особи на юридичну пораду. Щоб забезпечити незалежність і безсторонність правників (адвокатів), неодмінним є розгляд справ у кримінальному судочинстві й дисциплінарному провадженні в дієвий та справедливий спосіб. Професійна етика передбачає *inter alia* те, що «надаючи клієнтам неупереджено послуги з порад і представництва, правник має обстоювати незалежність і користуватись захистом, що його надає така незалежність». Правник «повсякчас має обстоювати найвищі стандарти правдивості, добросовісності та справедливості щодо своїх клієнтів, суду, колег і всіх, з ким він зачинає професійні стосунки», «не має набувати стану, коли інтерес клієнта входить у конфлікт із інтересом правника» та «має ставитись до інтересу клієнта як до першорядного» [8, с. 34–35].

Розгляд договору надання правової допомоги в аспекті конституційних правовідносин має особливо актуальне значення. Зокрема, ст. 59 Конституції України передбачає, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав [12].

Розширення розуміння питання, що стосується правової допомоги, а як наслідок, збільшення можливостей для захисту своїх прав, здійснюється Конституційним Судом України. Так, відповідно до статті 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» Конституційний Суд України є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України [13].

У питанні правової допомоги Конституційний Суд України неодноразово висловлював свою позицію. Так, зокрема у Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) положення частини першої статті 59 Конституції України «кожен має право на правову допомогу» треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовід-

носин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує [14].

Також важливим є інше рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням приватного малого підприємства – фірми «Максима» щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 59 Конституції України, частини першої статті 44 Господарського процесуального кодексу України (справа про відшкодування витрат на юридичні послуги у господарському судочинстві), де важливим аспектом є відзначення того, що аналіз законодавчих засад надання правової допомоги та порядку відшкодування судових витрат на таку допомогу дає Конституційному Суду України підстави для висновку, що законодавець застосовує диференційований підхід до визначення суб'єктів надання правової допомоги та до порядку відшкодування судових витрат на таку допомогу [15].

Важливим та знаковим рішенням у діяльності Конституційного Суду України в контексті надання правової допомоги є Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника), де Конституційний Суд України визначив, що згідно з положеннями частини третьої статті 42 Конституції України держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Закріплення лише за адвокатами права на здійснення захисту підозрюваного, обвинуваченого і підсудного від обвинувачення та надання юридичної допомоги особам, які притягуються до адміністративної відповідальності, не сприяє конкуренції щодо надання кваліфікованої правової допомоги у цих сферах і підвищенню кваліфікації фахівців у галузі права [16].

Важливими у цьому контексті є нові зміни до Конституції України в частині правосуддя, де зокрема стаття 131-2 передбачає, що для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення.

Позиції Конституційного Суду України в питанні правової допомоги мають не лише практичний вимір, з огляду на конкретний індивідуальний характер справи, але також у своїх юридичних обґрунтуваннях Конституційний Суд України формує правову доктрину з певного питання.

У подальшому важливою є активізація ролі Конституційного Суду України. Зокрема, найбільш доцільним у цьому плані буде застосування статті 92 Закону України «Про Конституційний Суд України», де вказується, що юридичну позицію Конституційний Суд викладає у мотивувальній та/або

резольютивній частині рішення, висновку. Юридична позиція Суду може міститися в ухвалах про відмову у відкритті конституційного провадження у справі та про закриття конституційного провадження у справі, постановлених Сенатом чи Великою палатою. Конституційний Суд може розвивати і конкретизувати юридичну позицію Суду у своїх наступних актах, змінювати юридичну позицію Суду в разі суттєвої зміни нормативного регулювання, яким керувався Суд у висловленні такої позиції, або за наявності об'єктивних підстав необхідності поліпшення захисту конституційних прав і свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України та за умови обґрунтування такої зміни в акті Суду [13].

Конкретизація відповідних правових питань Конституційним Судом України матиме важливе значення для правових стандартів, які будуть відігравати значну роль під час укладання договору про надання правової допомоги, а також під час його виконання з точки зору конституційних гарантій.

У контексті поглиблення інтеграції України в міжнародні установи із захисту прав людини, важливою є діяльність Європейського суду з прав людини, який діє на основі Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. З огляду на важливість цієї юрисдикційної інституції, в Україні діє спеціальний Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», де у статті 17 зазначається, що Суду застосовують під час розгляду справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [17].

Щодо правових позицій Європейського суду з прав людини щодо договору, який стосувався надання правової допомоги, то одним із рішень, яке було прийнято судом, є рішення у справі «Загородній проти України». Згідно з фактичними обставинами справи 9 листопада 2004 року заявник підписав з паном М. договір про надання юридичних послуг у кримінальному провадженні. Пан М. мав повну вищу юридичну освіту та власну юридичну практику, але не мав свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю. 5 серпня 2005 року Димитровський міський суд Донецької області провів попередній розгляд справи та вирішив повернути справу на додаткове розслідування на тій підставі, що під час досудового слідства право заявника на захист було порушено. Суд зазначив, що відповідно до статті 44 Кримінально-процесуального кодексу захисником може бути адвокат та інший фахівець у галузі права (термін, що використовується для позначення практикуючих юристів з повною вищою освітою, які не є адвокатами), але право останніх на здійснення повноважень захисника мало бути передбачено спеціальним законом. Оскільки, на той момент закону, який би надавав право бути захисником у кримінальному провадженні такому практикуючому фахівцеві у галузі права, як пан М., не було, постановою слідчого про допуск такого фахівця до справи була незаконною, а отже, право заявника на захист було порушено. Суд повернув справу на додаткове розслідування з участю адвоката. Заявник

написав заяву про відмову від послуг пана К. Він стверджував, що призначені адвокати пан О. та пан К. тільки формально представляли його інтереси та не захищали його належним чином. Проте він зазначив, що йому справді потрібен захисник, але не призначений формально [18].

Аргументація Європейського суду з прав людини у цій справі базувалась на тому, що право заявника на вільний вибір свого захисника було обмежене, оскільки захисник за його вибором був юристом, але не мав свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю. На думку Суду, таке обмеження права на вільний вибір захисника саме по собі не порушує питання за підпунктом «с» пункту 3 статті 6 Конвенції, оскільки певна юридична кваліфікація може вимагатись для забезпечення ефективного захисту особи (див. рішення від 20 січня 2005 року у справі «Майзіт проти Росії» (Mayzit v. Russia), заява № 63378/00, п. 68) та безперешкодного функціонування системи правосуддя (див. рішення у справі «Мефтах та інші проти Франції» (Meftah and Others v. France), заяви №№ 32911/96, 35237/97 та 34595/97, п. 45, ECHR 2002-VII). Однак, як стверджував заявник, уже у листопаді 2000 року таке обмеження було визнано неконституційним і відповідне національне законодавство мало бути приведені відповідно до рішення Конституційного Суду. З цією метою у червні 2001 року було запроваджено зміни до законодавства, але, як стверджувалося Урядом, необхідним було проведення додаткових законодавчих заходів. Заявник не погодився з Урядом щодо цього твердження, вважаючи, що чинне законодавство не передбачало обмеження його права на вибір захисника, а його вибір був обмежений внаслідок неправильного тлумачення кримінально-процесуального законодавства Верховним Судом. Що стосується цього питання, Суд зауважує, що його завданням не є встановлення того, чи було обмеження права заявника на вибір адвоката наслідком відсутності подальших змін до законодавства, як про це стверджував Уряд, чи непослідовності у тлумаченні рішення Конституційного Суду, як про це стверджував заявник. За цих підстав Суд одноголосно оголосив скаргу стосовно відмови заявнику у праві на вільний вибір захисника і несправедливості провадження щодо нього прийнятною і зобов'язав сплатити заявникові 250 (двісті п'ятдесят) євро компенсації судових витрат [18].

Питання формалізації договору про надання правової допомоги є також важливим у контексті ефективного захисту у судових справах. Поширеними є ситуації, коли є неможливим одразу укласти відповідну угоду, однак ситуація вимагає термінових дій захисника. У цьому аспекті важливим для судової практики є рішення Європейського суду з прав людини у справі «Нечипорук і Йонкало проти України», де Суд наголошує, що, хоча право кожного обвинуваченого у скоєнні злочину на ефективний захист, наданий захисником, який у разі необхідності призначається офіційно, не є абсолютним, воно є однією з основних ознак справедливого судового розгляду (див. рішення у справі «Кромбах проти

Франції» (Krombach v. France), N 29731/96, п. 89, ECHR 2001-II). Як правило, доступ до захисника має надаватися з першого допиту підозрюваного працівниками міліції, за винятком випадків, коли за конкретних обставин відповідної справи продемонстровано, що існують вагомні підстави для обмеження такого права (див. рішення у справі «Сальдуз проти Туреччини» (Salduz v. Turkey), № 36391/02, п. 55, від 27 листопада 2008 року). Право на захист буде в принципі непоправно порушено, якщо викривальні свідчення, отримані під час допиту правоохоронними органами без доступу до захисника, використовуватимуться з метою засудження. Суд послідовно вказував, що забезпечення доступу до захисника на ранніх етапах є процесуальною гарантією права не свідчити проти себе та основною гарантією недопущення поганого поведіння, відзначаючи особливу вразливість обвинуваченого на початкових етапах провадження, коли він потрапляє у стресову ситуацію і одночасно стикається з дедалі складнішими положеннями кримінального законодавства. Будь-який виняток з реалізації цього права має бути чітко визначений, а його дія має бути суворо обмежена в часі. Ці принципи є особливо актуальними в разі серйозних обвинувачень, бо саме у разі, коли особі загрожує найсуворіше покарання, її право на справедливий судовий розгляд має забезпечуватися в демократичному суспільстві максимально можливою мірою [19].

**Висновки.** Беручи до уваги науково-практичну основу, договір про надання правової допомоги як форма реалізації конституційного права на професійну правничу допомогу може розглядатися з точки зору таких особливостей:

1) Договір про надання правової допомоги є частиною формалізації надання правничої допомоги загалом. Для цього важливим є укладання відповідного документа, який би закріплював умови надання професійної правничої допомоги з метою реалізації загальноправових принципів.

2) Питання договору про надання правничої допомоги регулюються як міжнародним правом, так і національним законодавством. Кожний окремий вид юридичного процесу визначає особливості регулювання договору про правничу допомогу у відповідній сфері. Зокрема, яскравим вираженням у цьому плані є різні види судового процесу (цивільний, кримінальний, адміністративний тощо).

3) Спеціальним законом, який регулює питання оформлення договору на професійну правничу допомогу є Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», де визначене питання договору про надання правової допомоги.

4) Характерною особливістю договору про надання правової допомоги є те, що він регулюється загальними умовами цивільного права, зокрема, в частині загальних положень договору, що свідчить про принцип свободи у можливості вибору умов договору про надання правової допомоги.

5) Важливим в аспекті договору про надання правової допомоги, як форми реалізації конституційного права на професійну правничу допомогу, є закрі-

плення у статті 59 Конституції України права на професійну правничу допомогу, а також положення статті 131<sup>2</sup> Конституції України, де зазначається, що виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення.

6) Вагому роль у частині конституційних гарантій договору про надання правової допомоги є діяльність Конституційного Суду України, який у своїх рішеннях визначив такі важливі аспекти в цьому питанні, як можливість представництва у певній категорії справ, питання витрат на правову допомогу та ін. З огляду на законодавство, яке регулює діяль-

ність Конституційного Суду України, важливим є продовження формування та розвитку правових позицій зі згаданого питання договору про надання правової допомоги.

7) У контексті інтеграції України у міжнародно-правовий простір важливим є також застосування практики Європейського суду з прав людини, де у відповідних справах Суд встановлював факти порушення прав людини через випадки недопуску захисника до участі у справі, надання захисника, який здійснював неефективний захист тощо, що, своєю чергою, є важливим з огляду на укладення та виконання договору про надання правової допомоги.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вільчик Т.Б. Системи органів адвокатського самоврядування в країнах Європейського Союзу: Італія, Німеччина, Франція. Право та інноваційне суспільство. 2015. № 2 (5). С. 38–45.
2. Дзюбенко О.Л. Загальні положення договору про надання правової допомоги (правової послуги). Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2013. Вип. 2. С. 265–275.
3. Заборовський В.В. Адвокатура як невід'ємний інститут громадянського суспільства на сучасному етапі становлення правової держави в Україні. Конституційно-правові академічні студії. 2016. Вип. 2. С. 56–65.
4. Книгін К.Г. Організаційно-правові форми надання правової допомоги адвокатом за чинним законодавством України. Актуальні проблеми держави і права. 2014. Вип. 72. С. 417–423.
5. Кравченко М.В. Договір про надання правової допомоги як правова конструкція. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2015. № 1. С. 86–91.
6. Марчук В.І. Особливості документального оформлення повноважень адвоката і вдосконалення в рамках діючого законодавства. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 807. С. 172–179.
7. Павліш П.В. Поняття договору надання юридичних послуг та його місце в системі цивільно-правових договорів. Часопис цивілістики. 2015. Вип. 18. С. 139–143.
8. Документ «Ruleoflawchecklist» («Мірило правовладдя»), ухвалений Венеціанською комісією на 106-му пленарному засіданні 11–12 березня 2016 року, коментар до нього та глосарій. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3);
9. Щербанюк О.В. Доступність судового захисту як основа модернізації судової системи України. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2015. Т. 15. С. 144–149.
10. Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12.02.2015 року / Голос України від 26.02.2015 № 3. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/192-19>
11. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» / Голос України від 14.08.2012 № 148-149 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>
12. Конституція України / Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996. \1996 р., № 30, стаття URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
13. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 року. / Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 35, ст. 376. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу). URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09>
15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Приватного малого підприємства – фірми «Максима» щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 59 Конституції України, частини першої статті 44 Господарського процесуального кодексу України (справа про відшкодування витрат на юридичні послуги у господарському судочинстві). URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/6-rp/2013.pdf>
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника). URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/13-rp/2000.doc>
17. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 року. / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2006, N 30, ст. 260. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>
18. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Загородній проти України» (Заява № 27004/06) від 24 листопада 2011 року. ОСТАТОЧНЕ 24/02/2012. URL: [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974\\_739](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_739)
19. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 року. URL: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974\\_683/conv/print1510599310188419](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_683/conv/print1510599310188419)